

ROC CHABÀS I ELS MORISCOS: UNA AMBIGÜITAT CALCULADA O UN SILENCI CÒMPLICE ? *

Santiago Laparra

Dins d'aquesta programació tan ambiciosa per a commemorar el 150 aniversari del naixement de Roc Chabàs s'han abordat els variadíssims aspectes científics sobre els quals l'il·lustrat canonge denier tingué temps d'ocupar-se al llarg d'una vida intel·lectual ben inquieta: des de l'arxivística (no debades va ser arxiver de la catedral de València, tasca que va rebre els elogis de Marcelino Menéndez Pelayo), fins a la filologia, passant per l'arqueologia (i encara se li podria haver fet un buit en la numismàtica) o les seues aportacions a la història i a la cultura valencianes en general.¹

De manera, doncs, que ja en l'acte acadèmic que inaugurava aquestes jornades (el 6 de maig de 1994) el professor Marc Baldó glossava el que havia suposat l'obra de Roc Chabàs en l'evolució de la nostra historiografia com a precursor o iniciador de l'historicisme valencià. Ja no es tracta, a partir d'ell, de la vella història fabulosa que donava pàbul a llegendes i mites, sinó d'una història basada en documents escrits i fonts arqueològiques, incloses les numismàtiques i les epigràfiques, fet que resultava ben innovador per el seu temps. El professor Baldó contraposava llavors aquesta forma de treballar amb la immediata de Vicent Boix, per exemple, encara massa ancorat en el passat. L'apreciació pot resultar discutible; però, siga com siga, no sembla exagerat afirmar que Roc Chabàs va significar una fita en la nostra historiografia fins al gir copernicà en aquest terreny que durant els anys seixanta es va donar de la mà, sobretot, de Joan Reglà, hereu directe de Jaume Vicens Vives i mestre de la generació més brillant d'historiadors valencians.

Bona part del que diem, que no pretén ser un elogi gratuït, seria la revista *El Archivo*, en la qual destacariem la gran quantitat de fonts que s'hi arrepleguen editades en les seues pàgines (una vella reivindicació de Gregori Maians, no acabada de complir); això, sobretot, la fa molt útil encara, de

* Aquest text correspon a la ponència llegida el 14-X-1994, dins de la commemoració Roc Chabàs: 150 anys del seu naixement, a la qual hem afegit les notes a peu de pàgina per a la publicació actual.

1.- Cf., per exemple, sobre la seua implicació en la Renaixença: Josep M. BALDOQUÍ ESCANDELL: "El canonge Roc Chabàs i la llengua: actituds a la revista *El Archivo*", *Aguaitis. Revista d'Investigació i Assaig*, 4, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, 1990, 29-37.

manera que ens permetriem suggerir que el millor homenatge que avui li podríem tributar a Roc Chabàs seia precisament acabar l'edició facsímil d'aquesta revista, empresa iniciada per l'Institut de Cultura Juan Gil-Albert o l'Ajuntament de Dénia, però que s'ha estancat des de fa uns anys després de l'aparició del volum IV el 1990.

Pel que fa al tema concret que ens ocupa, no serà ara tampoc la primera vegada que es parle ací, en el marc d'aquesta celebració, de la relació del nostre homenatjat amb el món àrab en general. Així, en un dels cursos de la passada universitat d'estiu de Dénia, el professor Antoni Ferrando analitzava l'opinió de Roc Chabàs sobre el mossàrabs (concretada en la seua monografia *Los mozárabes valencianos*,² el títol de la qual ja suggereix fins a quin punt resulta polèmic aquest criteri). També la professora Carme Barceló Torres, que ens ha precedit ací mateix amb el tema "El món àrab segons Roc Chabàs", ens explicava que caldria situar la posició de Roc Chabàs en aquest assumpte entre la concepció romàntica de mitificació i idealització simplista d'aquest món (identificat amb el luxe i la sensualitat de *Les mil i una nits*) i l'època posterior, després de l'aventura de Tetuan, de rebuig i menyspreu envers tot allò àrab. En aquest context, cal destacar el convenciment de Roc Chabàs —expressat ja en el vol. I d'*El Archivo*— que la història d'Espanya resulta intel·ligible sense conèixer l'àrab, com també, d'altra banda, l'esforç de la revista per incorporar les primeres transcripcions en aquesta llengua, necessàriament de forma bastant artesanal per cert, i el fet que ell fóra el primer a utilitzar les monedes àrabs com a font històrica. Per a aquestes empreses Roc Chabàs, que no coneixia la llengua de l'Alcorà, va trobar sempre la col·laboració del seu amic Julià Ribera i Tarragó, encara un jove arabista aleshores i després mestre d'Ambrosio Huici Miranda.

La professora Barceló destacava aleshores, en fi, que en la seua història de Dénia,³ per exemple, s'eviten les qualificacions pejoratives envers els musulmans i encara es posa alguna citació d'Escolano per a eliminar epítets d'aquesta naturalesa. Al seu torn, però, ens crida l'atenció que un dels epígrafs d'aquesta mateixa obra el titulara "Imbecilidad del calida Hixem", amb un encapçalament tan cridaner com poc ortodox acadèmicament, que contribueix a alimentar aquesta impressió nostra d'una certa ambigüitat en la posició de Roc Chabàs sobre el tema, que no podem evitar considerar-la de nou en tractar dels moriscos, assumpte concret sobre el qual va escriure molt menys, i això seria el primer que caldria començar per ressenyar ací.

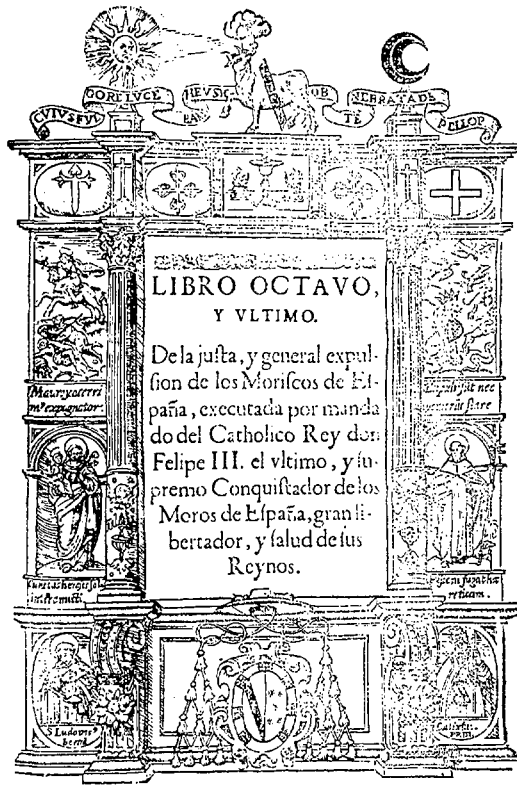
Efectivament, en aquesta mateixa història de Dénia dedica a penes dues pàgines, de les més de 500 que té l'obra, a l'expulsió dels moriscos i a les seues conseqüències (que considera negatives, encara sense aportar-hi noves dades), i inclou en aquest espai tan reduït la mal anomenada —al nostre parer— "guerra de Laguar".⁴ Vaja en descàrrec seu que la capital de la Marina Alta fóra un lloc de cristians vells, tot i que els moriscos sí abundaven en el marquesat. D'altra banda, l'article titulat "Los moriscos valencianos y su expulsión"⁵ tampoc ha d'incloure-nos a error, ja que bàsicament es tracta de la transcripció (amb alguna observació breu, que comentarem més avant) del cens de 1572, conegut com "de Jerónimo Muñoz", document que li va facilitar Manuel

2.— La publicació data de 1891, en el *Brah*. Utilitzem la separata en facsímil publicada per Librerías París-Valencia, València, 1980.

3.— La *Historia de la ciudad de Denia* aparegué en dos volums el 1874 i el 1876. Utilitzem l'edició facsímil amb el títol *Historia de Denia*, Institut d'Estudis Juan Gil-Albert i Ajuntament de Dénia, Alacant, 1985, que inclou un pròleg de José Carrasco Ferrer i uns comentaris a l'obra de Roc Chabàs per Manuel Bas Carbonell.

4.— Cf. sobre això la nostra ponència, "cuando moros y cristianos no era una fiesta (La "guerra" de Laguar como parábola)", presentada al seminari sobre *Historia, tradición y fiesta: danzas y celebraciones de la conquista en España y América*, que van organitzar l'Institut de Cultura Juan Gil-Albert i la Casa de Velázquez, amb la col·laboració de l'EHESS de París (Alacant, 6-8 d'octubre de 1994), en premsa.

5.— Publicat en dos lliuraments en *El Archivo*, IV (1890), ps. 231-234 i 373-388.



Coronica de los Moros de España, de Jaume Bleda; frontispici de la darrera part de l'obra. Biblioteca Bas Carbonell, Xàbia.

Danvila y Collado. Portat, en fi, per aquest afany de traure a la llum documents i altres fonts històriques, el 1911, un any abans de la seua mort, Roc Chabàs encara es va ocupar de reeditar (li va encomanar el treball a Ribera i Tarragó) el catecisme que havia manat publicar el bisbe Martín de Ayala el 1566, escrit, com se sap, en castellà amb transcripció fonètica interlineal a l'àrab.

Aquestes eren, doncs, les referències bàsiques a partir de les quals intentarem aproximar-nos, tal com se'ns ha encomanat, al que entenem que era l'actitud de Roc Chabàs sobre els moriscos.

Per començar a situar-nos hauríem de recordar que durant els anys vuitanta-noranta del segle passat, l'etapa més fructífera en la vida intel·lectual de Roc Chabàs, la historiografia sobre els moriscos es movia entre la concepció –diguem-ne– liberal i "maurofílica" d'autors com Florencio Janer (1857), José Muñoz i Gaviria (1861) o Sangrador y Vítores (contraris a l'expulsió i molt crítics amb les figures històriques de Felip III i, sobretot, amb la del seu favorit, el duc de Lerma i marquès de Dénia) i l'actitud més conservadora, "mauròfoba" –si se'ns permet l'expressió–, que no sols justificava sinó lloava el desterrament obligat, de Menéndez Pelayo (els seus *Heterodoxos...* apareix entre 1880 i 1882) o el ja esmentat Manuel Danvila y Collado, les famoses conferències del qual sobre el tema en l'Ateneo madrileny s'editen el 1889.

Estirant d'aquest fil, el 1901 és una data clau. Durant aquest any, com

Segona Edició de la "Doctrina Cristiana en lengua arábiga y castellana para instrucción de los moriscos", de Martín de Ayala, a cura de Roc Chabàs. València, 1909. Portada. Biblioteca Família Chabàs-Ruzafa. Dénia.

6.- Henry Charles LEA: *Los moriscos españoles. Su conversión y expulsión*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1990, amb un estudi preliminar i notes a càrrec de R. Benítez Sánchez-Blanco, ps. 9-63; i Pascual BORONAT i BARRACHINA: *Los moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico*, 2 vols., ed. facsímil de la Univ. de Granada, Granada, 1992, amb estudi preliminar de Ricardo García Cárcel, ps. IV-XLII. Sobre la proposta d'aquesta dualitat historiogràfica sobre els moriscos, cf. Miguel A. de BUNES IBARRA: *Los moriscos en el pensamiento histórico (Historiografía de un grupo marginado)*, Cátedra, Madrid, 1983. Un breu estat de la qüestió i, sobretot, les noves perspectives d'investigació sobre el tema dels moriscos, tal com ho entenem nosaltres, l'hem reflectit en: "Moros y cristianos en la vida cotidiana: ¿Historia de una represión sistemática o de una convivencia frustrada?", *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 11 (1992), Alacant, ps. 143-174.

DOCTRINA CRISTIANA
 EN LENGÜA ARÁBIGA Y CASTELLANA
 PARA INSTRUCCIÓN DE LOS MORISCOS
 DEL
Ilustrísimo Sr. D. Martín de Ayala
Arzobispo de Valencia
 SEGUNDA EDICIÓN EN FOTOGRAFADO
 EDITADA POR EL
M. I. SR. DR. D. ROQUE CHABÁS
 CANÓNIGO DE LA S. I. M. DE VALENCIA.
 (CON LICENCIA DEL ORDENARIO)



VALENCIA
 IMPRENTA HIJOS DE F. VIVES MORA
 6, HERANAS COERTS, 6
 1911

és ben sabut, veuen la llum dues obres fonamentals en les quals podem considerar que cristal·litzen aquestes tendències assenyalades, conservadora i liberal respectivament: seran la del també mossén Pascual Boronat i Barrachina (prologada per Danvila) i la que va escriure el nord-americà Henry Charles Lea a partir de l'arsenal documental acumulat (tot i no haver xafat cap arxiu espanyol) per al seu famós estudi sobre la Inquisició. Totes dues precisament han tornat ara a reaparèixer en sengles edicions molt a propòsit del que abordem ací. En el cas de la de l'americà es tracta en realitat de la seua versió castellana (resulta incomprendible que encara no s'haguera traduït) i l'estudi preliminar, com també la revisió de l'edició, van a càrrec de Rafael Benítez Sánchez-Blanco, que aprofita l'ocasió per a qüestionar la virtualitat d'aquesta dualitat historiogràfica sobre els moriscos a la qual hem al·ludit. Ricardo García Cárcel, per contra, sí entén que té raó de ser el fet de distinguir entre aquests corrents, liberal i conservador, en el pròleg a l'edició facsímil recent de l'obra de Boronat.⁶

Si admetem, doncs, aquest doble corrent historiogràfic (i no em sembla desgavellat fer-ho, contra el que defensa el professor R. Benítez), veiem Chabàs més pròxim, amb tots els matisos que calga, a la posició definida com a conservadora del seu amic Danvila y Collado que a la dels autors liberals. Ens crida l'atenció, però, el seu silenci sobre l'obra de Boronat, en la qual aquest

ملك الموت طلع الي السموات وهو جالس. يملك الله والد
 علي ظ شه قدير ونب له يحي يحفظ الاحياء
 والموتى لومك بروح الكدوب والجامع الكدوب الحف
 الجامع الطالح [6 v.] والفراق البذوب وحياة
 الحسد والعزة الدارية املك
 الصلاة عيرط با سلطانة اب الرحمة عيرف حلاوة صيرلة
 سلامة عيرط البذوب و با مقبول اواد حوة البرك الصعدا
 مولاي ومقفعف في ذا الوداب الدمو ع [7 r.] يا
 مظلة بد الينا عيرط الرحمة و عيرسي لمة ميرط ما ع
 بطلنا اوره لنا بعدد سدا الله يا رحمة يا شفقة يا حلاوة
 مزرب عزة ارغب علنا يا مقدس اب الله في حفة لطوب
 مهلكيك رب الا و عا ما عي اليا عيرسي املك
 [7 v.] انا مذتاب او مذنية لفر في ذنوب الي الله عز
 وجل والي طالحة مزرب عزة والي طالحه نطر والي
 طالحه برك والي جماعة الطالحيف واليك يا والد اليا
 اذيرت خلف الله في الفخر الذوب وفي الطيب الذوب
 وفي العمل الذوب وفي الظير ملكا صفا صفا صفا صفا
 ملي لعيرب طير ملي [8 r.] ولما ارغب الي صاحبة عزة
 مزرب والي جماعة الطالحيف واليك يا والد اليا
 و فرغب الي ربنا علي

الظفرة امور ما عى الذيب

الاول هو تحب لله عز وجل علي كل شي * المعاني
 لتعلم فيه كل ايمان صيرط [8 v.] ومحبتك ولا شعوب
 اخر في اطر وا قد كما ربط
 الثاني * تحلف اسم الله في الماطل * المعاني * تحلف

كل با في وفي الماطل شعوب في واجب في حلف وفي
 حربة
 الثاني تحرب الاباب الحدود والاباب الشوب *
 [9 r.] المعاني تحرب الحدود وشفوت الذيب يا م
 الجامع * كدوب في ذا اليا اب اب الشفل وحتك
 في محح الله عز وجل علي الخرامة مكلة والصفة
 اعمال الرحمة للفرط
 الابيع تلو عى لوادط ولا مط * [8 v.] المعاني لوالدك
 ولا جد الذيب ورتوط والقدوبك الذيب مع في موضع
 والذيب طحا مع مقدمك ما عى جامعي سلا طيف
 حكام ومعلمين
 الذيبى لا تملك * المعاني لا تفر لعف عيرط ولا
 الاثيرة في عمل او راب او [10 r.] عوف ولا تحرب له
 بغضة في قلبك
 الصادق لا تربي * المعاني لا لتجمع شعوب معي
 امراط ويا المرأة شعوب معي زوجة ولا تعمل عار بلقي
 كذب اليا
 الثانية لا تعرف * المعاني لا تخذ قضا عا و [10 v.]
 شه مف يلم لغيرط ولا تعطى لثا اب الله راب او عوف
 الاثالي لا تقصد شهادة الير * المعاني لا تملك طذيب
 في حطبك ولا يزلمه خلف طرامة عيرط لا تملك عرضه ولا
 تحبب اقريله في شيا
 [r.] التصعب لا تلبى امارة عيرط * المعاني في
 شه لتجمع معما والمرارة لا تلبى زوج اخرب زوجة
 الفاضل لا تلمع في مال عيرط * المعاني في غيرة لا
 تطعني مال او مصلك [1 v.] او اخر الاثيرة ما عى عيرط

Segona Edició de la "Doctrina Cristiana en lengua arábiga y castellana para instrucción de los moriscos", de Martin de Ayala, a cura de Roc Chabàs. València, 1909. Interior. Biblioteca Família Chabàs-Ruzafa. Dènia.

7.- También en el seu *El B. Juan de Ribera i el R. Colegio de Corpus Christi, València, 1904*. És amplíssima la bibliografia sobre el patriarca Ribera, però concretament sobre la seua actuació respecte als moriscos. Cf. l'estudi recent de Francisco MARQUEZ VILLANUEVA: "El *nunc dimittis* del Patriarca Ribera", dins *El problema morisco (desde otras laderas)*, ed. Libertarias-Prodhufi, Madrid, 1991, ps. 196-293.

8.- *El Archivo*, IV (1890), p. 232.

9.- "Les comarques de parla castellana: una qüestió oberta", dins PERE SISÉ (col·lectiu): *Raons d'identitat del País Valencià*. ("Pèls i senyals"), (premi Octubre d'assaig Joan Fuster 1976), València, 1977. Sobre la repoblació de les terres del duc de Gandia a la Marina, cf. el nostre estudi *Los Borja y los moriscos. (Repobladores y "terrateñientes" en la Huerta de Gandia tras la expulsión de 1609)*, IVEI, València, 1992.

10.- Apareguda originàriament en francès (París, 1959), la versió en castellà va ser publicat per la Diputació de València (col·lecció "Història i Societat", núm. 4), 1986.

mossen s'esforça abrivadament per justificar l'actuació en aquest sentit del patriarca Ribera ⁷ i insisteix, una vegada i altra, a ratificar la conveniència d'una mesura com la de l'expulsió que, tot i ser tan necessària per a la unitat de la fe, es va retardar tant –segons ell– per la protecció interessada dels senyors envers els seus vassalls moriscos. La passivitat de Roc Chabàs davant una obra tan important com aquesta, escrita a més per un col·lega, ens fa dubtar si ens trobem davant un silenci còmplice o si es tractava de mantenir una ambigüitat calculada. Perquè si bé és cert que, com he dit, considerava molt negatives les conseqüències econòmiques de l'expulsió, també és cert, d'altra banda, que tendeix a minimitzar-ne les repercussions demogràfiques i dona per cert que "a mediados del siglo XVII, Valencia había aumentado la población tanto que superaba en mucho a lo que había perdido por la expulsión de los moriscos".⁸

No; en això s'equivicava el nostre homenatjat, com també quan donava per fet, ací mateix (p. 232), que van ser ben significatius els contingents de repobladors procedents de catalunya i de Mallorca. Efectivament va ser important el nombre de nous pobladors mallorquins que van arribar a les terres de la Marina pertanyents al duc de Gandia (ja que un germà seu havia sigut virrei a l'illa), però no tant els catalans..., tot i que aquesta apreciació (que considerem errònia) la reitera Vicent Soler, que entén que la penetració catalana a València degué ser ara, en el segle XVII, quantitativament més important fins i tot que en el segle XIII, arran de la conquesta.⁹

Amb gran satisfacció, per contra, podem constatar que molt abans que Henry Lapeyre deixara ben clara aquesta qüestió en la seua *Geografía de la España morisca*,¹⁰ Roc Chabàs ja era perfectament conscient, partint del cens de Jerónimo Muñoz, que la major part dels moriscos valencians habitaven terres de senyoriu i que ni tots ells eren agricultors ni tots els agricultors valencians eren, aleshores, moriscos. Lluny de considerar aquesta observació

com una banalitat òbvia, ens sembla molt convenient tenir-la en compte ja que així s'evitarien algunes interpretacions sobre la condició sòcio-econòmica d'aquella minoria cultural que considerem desenfocades.

Era igualment clar que per a Roc Chabàs (així mateix contra altres opinions coetànies i encara posteriors) que la conquesta musulmana d'al-Andalus va ser més aviat pacífica:¹¹ "los árabes –escrivia–, siguiendo en esto las prescripciones del Corán, adoptaron una política más humana que la atribuida hasta ahora a sus conquistadores".¹² Això ens introdueix en una altra polèmica, ara estrictament valenciana i la transcendència de la qual no valorarem, en la qual també s'ha involucrat el nostre personatge. Parlem d'aquestes dues visions, que s'han anomenat "continuista" i "rupturista", sobre les conseqüències i l'abast de la dominació musulmana al Xarc-al-Andalus (*mutatis mutandis, el que és avui el País Valencià més Múrcia*).

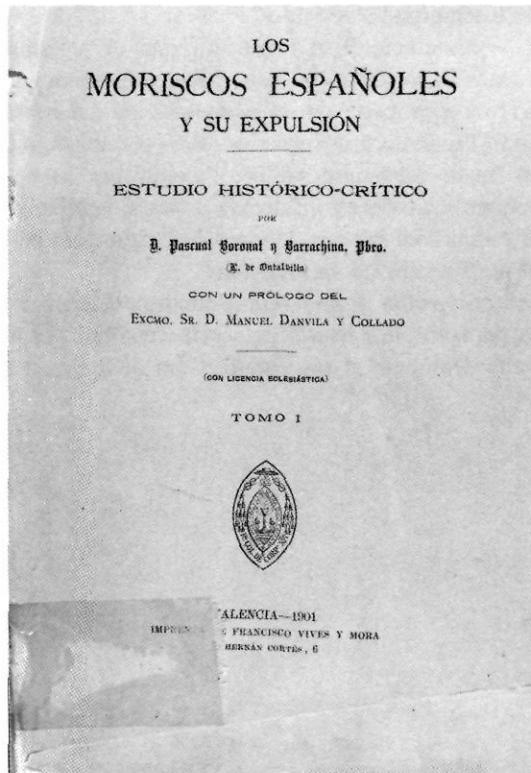
La posició "continuista" ja era defensada llavors per Ribera i Tarragó i, després, pel professor Ubieto, en la seua ultradiscutida obra sobre els *Orígenes del reino de Valencia*, o autors (que no són historiadors de professió) com Simó Santonja, Giner Boira o Ferrando Badia. Segons aquests, la dominació musulmana no va significar ací sinó un canvi de casta dirigent, bàsicament de superestructura política, però que no afectaria els fonaments econòmics, socials ni encara culturals del país. es tracta amb això, en el fons, sobretot de defensar la pervivència d'un romanç valencià, propi d'aquest regne i alié, per tant, a qualsevol influència posterior dels repobladors catalans. Per aquest camí, doncs, es pot arribar a reivindicar alguna cosa així com una "essència valenciana", mai ben acabada de definir, els orígens de la qual es perden en la nit dels temps... i, de fet, és cert que algun arqueòleg ha parlat de pintura "valenciana" amb 150.000 anys d'antiguitat per a referir-se a l'home del Parpalló, al qual des de fa poc se li pot afegir el de Bolomor a la Vallidigna...

Aquesta tesi resulta insostenible amb un mínim de rigor científic, tant històricament com filològicament parlant, i, així, el professor Pierre Guichard, per exemple, ha defensat una primera ruptura important a partir del segle VIII amb els canvis pertinents no sols en la superestructura sinó també en els altres aspectes, fins i tot, els ètnics, com a conseqüència de l'empremta berber de la major part dels conquistador que arriben a les nostres terres. Basa les seues conclusions en l'explotació de dos camps relativament verges (almenys fins a fa ben poc) en la nostra investigació: la toponímia i l'arqueologia medieval. Amb aquestes eines demostra que, per exemple, la major part de les alqueries musulmanes no són, com sol donar-se per fet amb massa freqüència, continuació de velles *villae* romanes, sinó creacions noves de l'època andalusina.

En aquesta polèmica subjauen els resons llunyans de la més general, i poc útil, sobre la veritable "essència" d'allò espanyol. Per al vehement Claudio Sánchez Albornoz la resposta es trobava en la confrontació entre moros i cristians durant els vuit segles de l'anomenada reconquesta (que és un temps excessiu fins i tot per a odiar-se), mentre que el seu contrinant dialèctic, l'hispanista Américo Castro, mantenia (potser amb més èxit) que la nostra idiosincràsia (espanyola?) és conseqüència de la convivència secular entre jueus, musulmans i cristians, l'empremta dels quals es fa palesa avui en la

11.– Cf. la publicació recent de Pedro CHALMETA: *Invasión e islamización. La sumisión de Hispania y la formación de al-Andalus*, Ed. Mapfre, Madrid, 1994.

12.– *Los mozárabes...*, p. 6.



Portada de la primera edició de l'obra de Pascual Boronat i Barrachina. València, 1901. Arxiu Municipal de Dénia.

llengua i la literatura castellanés i en molts costums populars.

A Roc Chabàs se li sol encasellar entre els seguidors de les primeres d'aquestes postures (que estan més pròximes entre si), a pesar que ell no participara directament en aquestes polèmiques, tret d'un assumpte molt concret i tangencial relacionat amb la pròpiament valenciana. Ens referim a la famosa convocatòria de *Lo Rat Penat per als jocs florals de Castelló de l'any 1888*, el tema dels quals era la "Influència que exercí la ominació de los árabes en la agricultura, industria y comercio en la provincia de Castellón de la Plana". Ja el seu amic Julià Ribera i Tarragó va rebutjar amb un cert desdeny *participar en un certamen amb aquest lema, ja que entenia que l'aportació àrab en aquests camps de l'economia s'aproximava molt al zero.*

Doncs bé, els guanyadors van resultar ser Melchor Bellver i Vicente del Cacho.¹³ En la crítica que aparegué en *El Archivo* (vol. IV, ps. 190-191), firmada per Roc Chabàs, començava a comparar-se l'esforç d'aquests autors amb el del pare Feijoo parlant dels raigs, quan en el seu temps encara no era coneguda l'electricitat, per a deixar clar que el resultat d'ambdues investigacions estava condemnat d'antuvi a ser nul. L'autor de la ressenya rebutjava que hagueren sigut àrabs els introductors del regadiu a Castelló perquè —deia— "nos viene cuesta arriba que los esfuerzos individuales de aquel pueblo apático realizasen lo que estos autores suponen no pudieron hacer los ricos poseedores

13.— L'obra, amb el títol de la convocatòria del certamen, va ser publicada per la Diputació de Castelló l'any 1889 i disposem d'una edició facsímil (València, 1982) publicada per Librerías París-Valencia.

de los latifundia romanos".

En efecte, està demostrat que el regadiu peninsular és una novetat introduïda ja pels romans, tot i que l'argument que va utilitzar ací Roc Chabàs no fóra el més convenient ni adequat per a demostrar-ho. Aquesta crítica seua, en fi, l'acabava amb aquestes altres paraules, una mica més moderades i amb les quals acabarem també: "mejor que hacer adelgazar el ingenio para convertirlo todo en influencia arábiga, hubiera sido de más provecho invitar al estudio del génesis de nuestras costumbres en la esfera propuesta, pero sin el pie forzado de su arabismo".

Siga com siga, en fi, que quede constància que la tenacitat de Roc Chabàs és un exemple i hauria de servir d'estímul per als qui estimen aquesta terra i ens dediquem al seu estudi. Com deia el seu lema: "Poc a poc..."